

LES ACTIVITATS EN LA NATURA. ORÍGENS I PERSPECTIVES DE FUTUR

Feliu Funollet

Professor de l'assignatura "Activitats a la natura". INEFC. Barcelona.

Introducció

Als darrers anys hom assisteix a un gran canvi social, respecte a la pràctica esportiva en massa. Hem pogut observar com els quatre practicants de les darreries de la dècada dels setanta, que ens trobàvem corrent per Montjuïc o a altres indrets de Barcelona, hem passat a ésser multitud. Avui dia és fàcil poder comptar, qualsevol diumenge o festiu, més de cent cotxes aparcats a la Carretera de les Aigües. El nombre de marxas populars augmenta dia a dia i algunes d'elles arpleguen milers i milers de participants. El canvi és evident.

Però aquest canvi no és només quantitatiu. Constantment veiem aparèixer esports o activitats noves; quantitats de joves inquiets i d'altres que ja no ho són tant, però que encara conserven les inquietuds de quan ho eren, són capaços de desplaçar-se des de Barcelona a Sort per conèixer el "Rafting"; uns volen en "Ala Delta"; altres es tiren en "Parapent" o s'apunten a esports d'aventura... tothom busca un camí o altre per realitzar-se i millorar la qualitat de vida i les *activitats en la natura* resulten ésser una bona alternativa.

I aquestes activitats es posen de moda. Tothom en parla, tothom organitza coses; se surt cap aquí, se surt cap allà; es munten algunes escoles d'aventura; les empreses turístiques ho venen com un bon producte. Són tema d'actualitat al nostre país!

Darrera d'aquest corrent social s'amaga la necessitat de fugir del quotidià, de sentir-se important com a individu, de retrobar-se amb quelcom perdut, la Natura, que junt a l'interès d'ocupar el temps lliure d'una forma activa, creativa i amb un cert afany

d'aventura, obliga a buscar activitats noves i/o cada cop més difícils i a posar en joc fortes dosis de risc.

Aquestes ganes de voler gaudir de la natura també poden contribuir a refermar la conscienciació, que cada cop resulta ésser més potent, sobre el greu problema de la degradació del medi ambient i la seva conservació i millorament.

Gaudir de les activitats en la natura, tal com ho entenem actualment, ha estat possible gràcies al fet de poder disposar d'aquest temps lliure i la seva utilització ha estat lligada a les característiques socials (polítiques, culturals i religioses) de cada època i, en l'actualitat, encara el marca profundament.

El temps lliure sorgeix, com una necessitat, en el món laboral. L'obrer necessitava restablir-se de l'esforç físic i trencar amb la rutina diària del treball. Les "festes populars" (festes majors, carnestoltes, etc...) sempre han tingut un sentit de trencament amb les obligacions i rutines de cada dia.

En general, les activitats en la natura posseeixen, per si soles, uns valors educatius ja defensats d'antuvi per prestigiosos educadors, cosa que les conforma com una alternativa d'esbarjo enfront les ofertes fàcils de la gran ciutat: la droga i l'alcoholisme i, el més important, ofereixen una projecció de futur sense límit d'edat, que molts esports o activitats no poden oferir.

Però també les activitats en la natura poden contribuir a la degradació del medi. Els espais, ja siguin naturals o habilitats per realitzar-hi alguna activitat específica, sofreixen un fort desgast, tant per la gran pressió que hi

exerceix la gran quantitat de practicants com per la forta erosió que provoquen determinades activitats.

Concepte

Al terme *activitat* li assignem un concepte ampli, no pas restringit a l'activitat física. Considerem que les activitats no poden diferenciar-se entre físiques i intel·lectuals, creiem que l'home actua en conjunt i que la diferenciació dicotomista heretada, que tant costa segregar, no beneficia el món de l'educació.

El terme *natura*, en un sentit universal, fa referència a tot el que existeix a l'univers i en un sentit restringit, sobretot el que se li ha donat a partir de la Revolució Industrial, fa referència a tot el que no ha estat modificat per l'home i, molt especialment, fora del món urbà. Nosaltres ens decanem pel sentit més universal, perquè el sol fet de realitzar aquestes activitats fora del lloc habitual on l'individu es desenvolupa, ja és suficient per aconseguir la major part dels objectius que cadascú es planteja en organitzar-les.

Com educadors no ens agrada ésser puristes, per tant, considerem activitats en la natura, aquelles activitats que es desenvolupen, fonamentalment, en un medi no habitat i poc modificat per la mà de l'home, encara que a vegades, i sobretot durant l'aprenentatge d'algunes tècniques, s'utilitzin espais totalment artificials.

De fet, el que diferencia aquest tipus d'activitats i les fan especials per a l'educació, és la seva vivència en grup autosuficient, per tant, el que propicia això és el fet de realitzar-les en un

lloc poc habitat i fora del lloc habitual de residència.

Els orígens

Les activitats en la natura, tal com són enteses actualment, comencen amb el Renaixement. De fet, abans, l'home primitiu vivia en íntim contacte amb la natura i absolutament dependent d'ella. Hi realitzava tot un conjunt d'activitats que avui farien la delícia i serien l'atracció dels més inquiets aventurers.

El més important era sobreviure i, per tant, calia conèixer les tècniques de la caça i la pesca per poder-se alimentar i les de la guerra per poder-se defensar.

També havien de pensar en abrigar-se i, per tant, calia dominar les tècniques per adobar les pells dels animals que caçaven, cercar les coves més adients per guarir-se del fred hivernal i aixoplugar-se i, una vegada conegut el foc, les de conservació i de trasllat del mateix, així com, més tard, les adients per encendre'l.

La natura fou deïficada i hom li conferí un caràcter sagrat; s'adorava el Sol, la Lluna o els animals en funció de les creences tribals.

Si algú plantejés aquestes activitats amb un esperit mercantilista ben segur que tindria l'èxit assegurat, la gent es deliria per poder-les realitzar. Però no seria el mateix. L'home antic ho realitzava per necessitat, no tenia cap altra alternativa. En canvi, a partir del Renaixement la cosa canvia, l'home s'ho planteja perquè ho veu necessari per a la seva pròpia formació, ho veu com un element educatiu i formatiu, ideal per aïllar l'infant de la societat que el perverteix.

Fins i tot a l'Edat Mitjana, les tècniques de l'agricultura i la ramaderia, i les guerres, obliguen l'home a continuar en contacte amb la natura, tot i que les ciutats es tanquen i comença la diferenciació entre el món rural i la vida a la ciutat.

Però les doctrines dicotomistes imperants, que exaltaven l'esperit i rebutjaven el cos com quelcom despreciable, impedié que les activitats en la natura prenguessin un nou caire.

És al final de l'Edat Mitjana, amb el Renaixement, que comença el desenvolupament dels coneixements que ens duren a intentar dominar la natura, als grans errors propiciats per aquest intent, a la nova concepció de les activitats que s'hi poden desenvolupar i al nou sentit que hom li atorgarà.

L'antiga visió teocentrista és despresgigiada i l'home es converteix en el nou centre de l'univers; es demana el perquè de tot; el cos es converteix en centre d'atenció i d'estudi.

COPÈRNIC (1473-1543) i KEPLER (1571-1630) fan conèixer les veritats universals per a l'estudi de la natura, preparant el camí per al gran canvi que s'aproximava.

MERCURIALIS (1569), en "De Arte Gymnastica", fa conèixer les idees de GALÈ i ARISTÒTIL. Planteja la influència de l'exercici físic en la salut de l'individu.

Els humanistes incorporaren els exercicis físics i els jocs al sistema educatiu. ERASME, LUIS VIVES, RABELAIS i LOCKE, es converteixen en els grans amics i defensors del cos.

Diferents corrents filosòfics i pedagògics contribueixen al canvi.

L'Empirisme, amb LOCKE (1632-1704), propugna que *l'educació de l'esperit ha d'ésser posterior a la del*

cos, fa conèixer la màxima de JUVENAL "Mens sana in corpore sano", que perd el seu sentit originari en popularitzar-se. Juvenal volia dir "Seria desitjable, que en tot cos sa existís una ment sana", donant a entendre que, una bona educació del cos ajudaria al desenvolupament de la ment, però no necessàriament. Cosa que ha quedat com que un bon desenvolupament del cos porta irremissiblement a un bon desenvolupament de la ment.

El Naturalisme, amb MONTAIGNE (1533-1592), proposa el desenvolupament de l'home en conjunt (cos i ànima). RABELAIS, amb "Gargantúa i Pantagruel", introdueix les proves físiques. ROUSSEAU (1712-1778) lluita per l'emancipació de l'home de totes les cadenes socials que el lliguen. "L'home civilitzat neix, viu i mor en estat d'esclavatge", diu. Denuncia que els nens se'ls faci comportar com adults, no suporta els "petits aristòcrates", cal tornar a la natura per evitar-ho! És el primer pedagog que dóna un vertader sentit als exercicis físics com a formadors de la intel·ligència i educadors de la moral. Per a ell, els continguts i objectius de l'educació física són:

- 1.- L'educació dels sentits.
- 2.- La higiene.
- 3.- Els jocs i els esports a l'aire lliure.
- 4.- La resistència.
- 5.- Els treballs manuals.

A l'*Emili* (1762) ens descriu l'educació d'un infant, des del naixement fins al matrimoni; ens parla ja d'una certa "intel·ligència corporal". Rousseau és el creador del concepte modern d'educació física. Vol alliberar l'infant de qualsevol servitud, perquè pugui desenvolupar la personalitat.

tat de forma natural, sense pressions de cap mena. Això li costà enfrontaments amb el pensament de l'època i fou perseguit. La doctrina del naturalisme no fou acceptada a França fins després de la Revolució.

Abans que Rousseau, Comenius i Locke ja havien preconitzat que l'educació física havia de basar-se en la natura, però estant subjecta a una autoritat. En el cas de Comenius, subjecta a l'autoritat de la Bíblia i en el cas de Locke a la de la societat (Van Dalen i Bennett, 1984).

Els educadors alemanys foren els primers que començaren a aplicar les idees naturalistes, a finals de s. XVIII, per mitjà d'en Bernard BASEDOW (1723-1779), que creà el "Philantropinum" (1774), on les idees naturalistes són aplicades per primer cop a un programa escolar.

Un altre adepte d'aquest moviment, fou Gerhard VIETH (1763-1836), que publicà l'"Enciclopèdia dels exercicis corporals", obra sobre la història de l'educació física i dels seus sistemes d'exercicis físics.

A finals del s. XVIII, moltes escoles foren organitzades segons el model del "Philantropinum". L'Institut Schnepfenthal, creat per SALZMAN (1749-1839), fou la més famosa d'aquestes escoles; el propi GUTSMUTHS (1749-1839) en fou professor.

L'escoltisme apareix a Anglaterra a començaments de segle, per iniciativa del general BADEN POWEL, que al 1897 es trobava a l'Índia entrenant els seus soldats per ésser bons exploradors militars i, al 1899, fa ressaltar el valor pedagògic de la vida dels pioners i exploradors, en publicar "Aids to scouting". Al 1910 construeix a l'illa de Browesa el primer camp es-

colta i, al 1910, deixa l'exèrcit per dedicar-se exclusivament a l'educació del jovent (Samper, 1983).

HERBERT (1913), militar francès, presentà el Mètode Natural, que és un cant a la vida, a l'aire lliure i al treball en la natura, i preconitza la pràctica física des de la infantesa fins a l'edat adulta.

GAULHOFER i STREICHER (1919), amb la Gimnàstica Natural Austríaca, també intenten aproximar el nen a la natura.

A Catalunya les activitats en la natura sempre han tingut un pes específic, que arranca de finals del segle passat amb el corrent "excursionista" iniciat pel CEC, per tal de recórrer Catalunya i realitzar-ne un inventari del seu patrimoni cultural, artístic i folklòric, i preservar-lo de la seva espoliació (Funnollet, 1983).

L'escoltisme també hi ha contribuït: els primers intents de la seva creació a

Catalunya daten del 1912. Però en un principi no va tenir el ressò que calia esperar d'un moviment d'aquest tipus, degut a les situacions socio-polítiques i culturals específiques de Catalunya i a la identificació d'aquest moviment amb interessos centralistes del Govern de Madrid (Samper, 1983).

El medi i els seus depredadors

El medi natural és l'element bàsic que ens permet poder desenvolupar adequadament les nostres activitats; és l'element que li confereix caràcter, el que fa que aquestes activitats siguin el que són. Sense aquest medi no tenim res, perdem tota la força i, a més, hipotequem el futur de les generacions vinents. Necessitem defensar i preservar aquest medi per poder-hi continuar realitzant activitats i per

L'HOMME

Apareix com a tal a l'era Quaternària a l'Àsia, a l'edat del Paleolític Inferior, fa aproximadament entre 100.000 i 600.000 anys.

PER ÉSSER EL QUE ÉS

Necessita d'uns 500.000 anys de contacte amb la natura. Aquest contacte el porta a un cert coneixement de la natura.

EL PSEUDO-CONEIXEMENT DE LA NATURA

El porta a l'aventura d'intentar controlar-la.

EL FET DE CREURE QUE POT CONTROLAR LA NATURA

Provoca una sèrie d'errors en cadena i infinitat d'accions indiscriminades.

LES ACCIONS INDISCRIMINADES

Poc a poc, però inexorablement, porten a la desestabilització de la natura. Sembla com si després de tants anys de dependència de la natura, hom es rebel·lés i estigués disposat a renunciar-hi, construint un món artificios.

poder sobreviure. El poema d'en Machado és tan real com profètic i actual.

L'home ha demostrat ser el depredador més ferotge contra el medi, sense ser capaç d'adonar-se que hi viu immers i absolutament dependent d'ell.

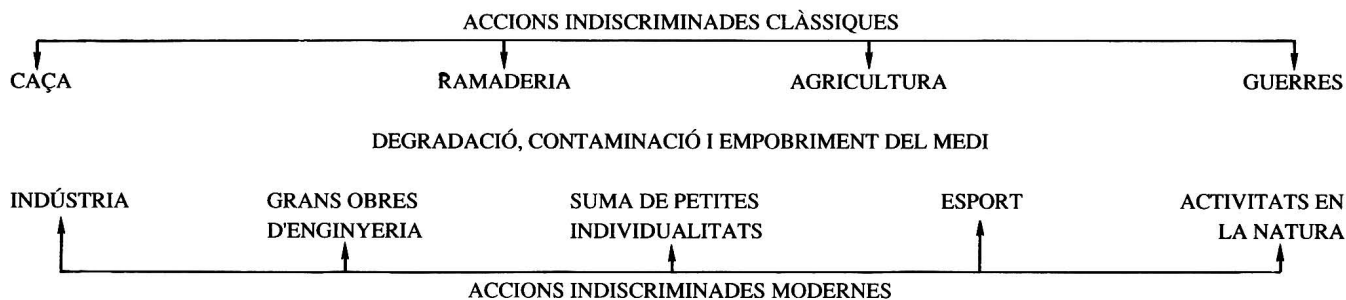
Entenem per accions indiscriminades, aquelles que s'han originat, en principi, per aportar un benefici al grup o a l'individu, sense preveure suficientment la influència real que aquesta acció pot tenir en un futur.

grans produccions de matèries primeres i per tant grans concentracions de residus (ferralla, productes químics, productes radioactius, gasos, plàstics, etc.) que converteixen els rius en clavegueres i els mars en autèntics abocadors. També ha propiciat la captura de peixos i animals, la tala d'arbres, les explotacions mineres, etc., de forma anàrquica i indiscriminada.

Les guerres han malmès sempre tot l'entorn d'allí on s'han realitzat i, les més recents, han convertit els mars en

guin espais naturals que sofreixen un fort desgast, per la gran pressió que hi exerceix la massa de practicants o la gran erosió que hi provoquen determinades activitats, el "París-Dakar" posem per cas, suposen la hipoteca i/o la degradació d'enormes superfícies de terreny (Merino, 1989).

Ni els considerats els més "puristes" de les activitats en la natura se n'escapen. Fa poc, els excursionistes criticaven, per boca de la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalu-

En un principi, la caça no pot considerar-se com una acció indiscriminada, ja que cal contemplar-la com un mitjà de subsistència, però en el moment en que perd aquest sentit sí que se l'ha de considerar com a tal.

La ramaderia concentra gran nombre de caps de bestiar, cosa que provoca una pressió excessiva en àrees petites, de tal manera que empobreix el medi i fa que augmenti desmesuradament la concentració de residus orgànics.

L'agricultura provoca la tala de grans masses forestals destinades a conreus. L'explotació intensiva i extensiva d'aquestes àrees comporta l'empobriment del sòl.

L'acció industrial comença a fer-se notar a partir del s. XVIII, amb la Revolució Industrial. Aquesta provoca

una veritable ferregada.

Algunes obres d'enginyeria modernes, realitzades per millorar el progrés, no sols no ho han aconseguit, sinó que han provocat, i encara estan provocant, veritables catàstrofes ecològiques.

Però a més, les petites accions quotidianes, realitzades per cadascú de nosaltres, multiplicades per milers i milions de persones, plantegen un problema no gens desestimable. I quan tothom tingui el temps d'esplai suficient per gaudir de la natura, què passarà amb l'entorn?

Els espais, ja siguin habilitats per realitzar-hi alguna activitat específica (algú s'ha preguntat, per exemple, la quantitat de metres quadrats destinats a camps de futbol, què se'n treu?) o si-

nya, l'impacte que l'esquí i les actuacions i serveis paral·lels tenen sobre el medi ambient d'alta muntanya (Diari de Barcelona, 10.05.89), posant en el mateix sac les que deriven de la pràctica de la modalitat nòrdica i de l'alpina i sense valorar les considerables diferències d'impacte, ja no solament ecològic sinó també social, que provoquen.

És possible que l'excursionisme sigui l'activitat que menys danya el medi ambient, però la gran quantitat de practicants que passen pels mateixos indrets, i la poca formació cívica d'alguns, no pot ser ignorada i també cal analitzar-la. Ningú no pot dir que la seva activitat no produeix cap efecte.

Estem en uns moments en què qualsevol petita influència sobre el medi pot

ser prou important, res no pot deixar-se a l'atzar i les valoracions i anàlisis han de fer-se globalment. Res no pot tractar-se lleugerament i aïllada.

Malgrat tot, la major part de les accions de degradació del medi són conseqüència de l'egoisme humà en intentar extreure'n benefici immediat de qualsevol cosa, sense analitzar, tan sols, les conseqüències que aquestes accions puguin comportar, amb una manca total i absoluta de previsió de futur per als seus propis descendents. Podem dir que la ramaderia, l'agricultura, la indústria i les guerres han estat les grans accions humanes depredadores tradicionals del medi. Però actualment podem afegir-ne quatre més: les grans obres d'enginyeria moderna, la suma de les petites accions individuals, l'esport i les pròpies activitats en la natura.

Perspectives de futur

Pel seu efecte socialitzador, aquestes activitats són un complement imprescindible, tant en l'àmbit general de l'educació com en l'àmbit específic de l'educació física. Esperem que en un futur molt pròxim no quedi cap centre escolar sense haver-les integrat.

Com a pràctica recreativa, les activitats en la natura poden donar sortida a les ànsies de fer quelcom diferent, divertit i fora de l'ambient habitual on ens desenvolupem, tot millorant la condició física general i, conseqüentment, millorant la qualitat de vida. Per la seva varietat i possibilitats de pràctica, a diferents nivells d'exigència, són també idònies per trobar un tipus de pràctica per a cada edat i per a cada individu.

Totes aquestes característiques expli-

quen la demanda social que existeix en aquest camp i fan preveure un fort augment als pròxims anys.

Afegit al que hem exposat anteriorment, la pràctica competitiva pot donar alicient a tots els que, a més a més, necessiten l'estímul de la competició.

A més són una alternativa per conscienciar la societat, des de la base, sobre la necessitat de protegir i de preservar la natura: partint de les escoles i dels centres educatius, podem ensenyar els nens a observar les actuacions humanes de deixadesa i de poca educació (papers, plàstics, llaines, vidres), a reflexionar sobre aquestes actuacions, a no deixar res al camp i a emportar-se sempre alguna cosa del que els altres han deixat.

Cal tenir en compte que si hi ha una forta demanda social és evident que la sortida professional, en aquest camp, està assegurada. Tan sols cal que els professionals demostrin que ho són, i no tan sols dominant unes tècniques, sinó, i el que és més important, atenent el client com cal, donant el caliu necessari i solucionant qualsevol eventualitat que pugui presentar-se, adaptant les activitats a les característiques pròpies de cada individu i informant de les seves contraindicacions si cal.

En aquest camp els INEF tenen molt a dir i a fer. Però fins al moment no hem estat prou atrevits i no hem sabut oferir uns programes d'activitats en la natura prou adequats als temps actuals; ens hem quedat estancats i àdhuc desfassats respecte als corrents i moviments recreatius i d'aventura, dels quals està gaudint la societat centroeuropea i en els quals la nostra s'hi comença a iniciar.

A l'INEF de Barcelona, les activitats

en la natura han despertat un interès creixent entre l'alumnat, propiciat pel tarannà, ja tradicional, del professorat de l'assignatura i la inèrcia que la societat actual arrossega en aquest aspecte.

Potser és l'hora de pensar en una especialització en aquest camp, que possibiliti tant l'assoliment d'un cert nivell de domini tècnic de diferents activitats, que es desenvolupin en un mateix medi, com el domini d'unes tècniques depurades d'un esport concret.

Sense oblidar però, tot el que es refereix a l'organització d'aquestes activitats i a la seva gestió.

No podem acabar sense fer referència a la importància que aquestes activitats poden tenir per promocionar les zones deprimides de l'alta muntanya catalana. Per aquest motiu caldria pensar en un "Pla general d'ordenació dels recursos de muntanya". Pensem que no és suficient el "Pla d'ordenació d'estacions de muntanya al Pirineu Català" realitzat per l'INECO (1982), encomanat per la Direcció General de Transports, del Departament de Política Territorial i Obres Públiques, de la Generalitat de Catalunya.

El treball de l'INECO afronta de forma sectorial i parcial una problemàtica del Pirineu Català, però no tota. L'esquí alpí és un dels recursos de les estacions de muntanya, però no l'únic.

Després d'un pla general d'ordenació dels recursos caldria pensar en una sèrie de "Plans Parciais" que recollissin totes i cada una de les peculiaritats pròpies de cada zona, amb aportacions directes de les poblacions afectades. Aquests plans parcials haurien d'estar dotats d'una forta dosi d'imaginació, per tal de poder analitzar tots

aquells aspectes i activitats que puguin ésser susceptibles d'una explicació que origini beneficis socioeconòmics.

Una vegada fet això, es podria començar a pensar en confeccionar un projecte per tal de revitalitzar les zones més necessitades de l'alta muntanya.

Així podria confeccionar-se un mapa amb les zones prioritàries d'actuació, amb les activitats més adients que cal desenvolupar i amb els temes d'estudi que més puguin interessar a les escoles que vulguin anar a cada zona. Les activitats previstes per a les zones més

prioritàries podrien ésser subvencionades amb una aportació més alta.

Els beneficis que això aportaria serien una font d'ingressos, des de les zones de més recursos cap a les zones depriudes de l'alta muntanya, però amb la peculiaritat que seria dirigible cap al lloc que més interessés socialment en cada moment.

Al mateix temps possibilitaria la popularització del món rural i la seva problemàtica. Amb un bon programa de "marketing" es podria posar de moda la *muntanya* i tots els seus serveis turístics, potenciant el sector terciari d'aquests indrets, que falta fa.

I per acabar voldríem fer reflexionar al professorat sobre les motivacions que el duen a escollir una activitat o una altra:

– Per què agrada?

– Per què des del punt de vista motriu és més rica?

– Per què aporta un benefici social?

Pensem que la primera és la que més justifica a la majoria i fóra molt interessant que comencéssim a plantejar-nos les dues últimes. Sobretot pensant que, si a part de desenvolupar una activitat podem aportar un benefici social, l'esforç compensa més.

BIBLIOGRAFIA

BARBANY, J.R. et alter. Programas y contenidos de la educación físico-deportiva en B.U.P. y F.P. Barcelona: Paidotribo, 1988. (Vegeu el Capítol VII. FUNOLLET, FUSTER i ROVIRA: "Actividades en la naturaleza").

CALVEROL, T. et alter. Educación física, 1er. nivel Barcelona: Cothoar, 1987.

CALVEROL, T. et alter. L'educació física al batxillerat, propostes d'ordenació i programació de l'assignatura. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament, 1987. (Els components del grup de treball van ser escollits per la Direcció General d'Ensenyament).

ELCACHO, J. Els excursionistes acusen l'esquí de destruir el bosc. Diari de Barcelona, 10 de maig, crònica 14, 1989.

FUNOLLET, F. Inicios de los deportes de nieve en Cataluña (tesina). Madrid: INEF, 1983.

FUNOLLET, F. et alter. L'esquí nòrdic, un esport per a tothom. Alella (el Maresme): Pleniluni, 1988.

LANGLADE, A. Teoría general de la Gimnasia. Buenos Aires: Estadium, 1970.

MACHADO, A. Por tierras de España, 1912.

MASSICOTTE, J. et LESSARD, C. Histoire du sport de l'Antiquité au XIXe. siècle. Québec: Presses de l'Université du Québec, 1984.

MERCURIAL, J. Arte gimnástico. Madrid: INEF, 1973.

MERINO, A. Deportes que dejan huella. Natura, 72, 56-61, 1989.

MOSIMANN, T. Le sport saccage-t-il le paysage?, 1989.

PARLEBAS, P. Contribution a un lexique commente en science de l'action motrice. Paris: INSEP, 1981.

RODRÍGUEZ, J. et SOLANA, A.M. Historia de la educación física y el deporte. Granada: INEF, 1988.

ROUSSEAU, J. Emilio o de la educación. Barcelona: Fontanela, 1973.

SAMPER, G. Qui som. Valls: Impremta Castells, 1983.

UDINA, C. et alter. Estudi avantprojecte de desenvolupament dels recursos naturals i equipament de serveis turístics a Sant Joan de l'Erm (Alt Urgell-Pallars) i la seva àrea d'esquí nòrdic. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Direcció General de Transports, 1983.

AUTOR DESCONEGUT. La Tierra en peligro. Informe sobre el estado del Planeta en 1989. Natura 73, 39-49, 1989.